

ӘОЖ 398:801.6; 398:82.0; 801.8; МҒТАР 17.71.07

<https://doi.org/10.47526/2025-1/2664-0686.143>**Т.Ә. ҚОҢЫРАТБАЙ**

филология ғылымдарының докторы, профессор
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: tynysbek55@mail.ru

НОҒАЙЛЫ ЖЫРЛАРЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Аңдатпа. Қазақ халқының эпостық жырларының бір қабатын ноғайлы жырлары құрайды. Олардың арқауында бір кездері этникалық одақта болған қазақ-ноғай эпикалық дәстүрінің жатқаны айқын. Мақалада сол жырларды зерттеудің кейбір мәселелері сөз болады.

Әрине, ноғайлы дәуірінен бастау алатын көшпелілерге тән эпикалық дәстүрдің даму жолдары әрқилы. Соның салдарынан кейбір эпостық жырлар қазақ және ноғай фольклорында қатар кездесетін болса, олардың бірінде ғана сақталған эпос үлгілері де жоқ емес. Мысалы, қазақ фольклорында ноғайлы батырлары туралы генеалогиялық циклдануға түскен эпостық жырлар сақталған болса, ноғайларда солардың басым бөлігі жырлана бермейді.

Ноғайлы дәуірінің эпикалық мұрасы өткен ғасырдың 40-жылдары жинала бастады. Сол тұста эпик ақын Мұрын Сеңгірбековтен отызға жуық эпикалық жырлардан тұратын үш генеалогиялық цикл жазылып алынды. Өкінішке орай, кеңестік кезеңде аталған батырлық жырларды зерттеудің мүмкіндігі болмады. Оларды жариялап, насихаттауға, ғылыми тұрғыдан зерделеуге тыйым салынды. Соған қарамастан жекелеген зерттеушілер мерзімді баспасөз беттерінде ноғайлы кезеңінің эпостық мұрасына арналған зерттеулерін жазып, жариялап отырды.

Ноғайлы жырлары еліміз егемендік алған соң ғана жарияланып, зерттеле бастады. Қазақ эпосына арналған түрлі этнографиялық жинақтарға еніп, көпшілікке жол тартты. Бергі жерде жазылған жекелеген зерттеушілердің ізденістеріне қарамастан, ноғайлы эпосы ұлт тарихы, оның өткені мен бүгіні тұрғысынан зерделенген емес.

Кілт сөздер: ноғай, эпос, этнос, антропоним, генеалогия.

Т.А. Коныратбай

доктор филологических наук, профессор
Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: tynysbek55@mail.ru

Изучение эпосов ногайлинского периода

Аннотация. Один слой эпических сказаний казахского народа составляет эпос ногайлинского периода. Они, очевидно, основаны на казахско-ногайских эпических

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Қоңыратбай Т.Ә. Ноғайлы жырларының зерттелуі // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2025. – №1 (135). – Б. 28–38. <https://doi.org/10.47526/2025-1/2664-0686.143>

*Cite us correctly:

Qonyratbai T.A. Nogaily jylarlynyn zerttelui [The Study of the Epics of the Nogai Period] // *Iasau universitetinin habarshysy*. – 2025. – №1 (135). – B. 28–38. <https://doi.org/10.47526/2025-1/2664-0686.143>

Мақаланың редакцияға түскен күні 06.01.2025 / қабылданған күні 30.03.2025

традициях, некогда формировавшихся в рамках одного этнического союза. В статье рассматриваются некоторые вопросы изучения этих сказаний.

Конечно, эпические традиции кочевых племен, начиная с ногайлинской эпохи, имеют разные пути развития. Как следствие, в фольклоре одного из этих народов сохранились эпические сказания, которые не нашли отражения в фольклоре другого народа. Например, в казахском фольклоре сохранились более тридцати эпических сказаний, вошедшие в генеалогический цикл о ногайских героях, большинство из которых ногайцам неизвестны.

Сбор эпического наследия ногайлинского периода начался в 40-х годах прошлого века. В то самое время от известного сказителя Мурына Сенгирбекова были записаны три генеалогических цикла, состоящих примерно из тридцати эпических сказаний. К сожалению, в советское время не было возможности изучить эти героические сказания. Запрещалась их публикация, пропаганда, научное изучение. Тем не менее, отдельные исследователи писали и публиковали в периодических печатных изданиях исследования, посвященные эпическому наследию эпохи ногайлы.

Эпос ногайлинского периода начал публиковаться и изучаться только после обретения страной суверенитета. Текст вошел в различные фольклорно-этнографические сборники, посвященные казахскому эпосу. Несмотря на недавние исследования отдельных исследователей, ногайлинский эпос не изучен с точки зрения этнической истории.

Ключевые слова: ногай, эпос, этнос, антропоним, генеалогия⁷

T.A. Kongyratbay

*Doctor of Philological Sciences, Professor
Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: tynysbek55@mail.ru*

The Study of the Epics of the Nogai Period

Abstract. One layer of epic songs of the Kazakh people is the Nogai epic. They are based on the Kazakh-Nogai epic traditions, once in the same ethnic union. The article discusses some issues of studying these legends. Of course, epic traditions, starting from the Nogai era, have different paths of development. As a result, epic genres have been preserved in the folklore of one of these peoples, while they have not been reflected in the folklore of others. For example, in Kazakh folklore, epic tales have been preserved as part of the genealogical cycle about Nogai heroes, but most of them are unknown to the Nogai people.

The collection of the epic legacy of the Nogai era began in the 40s of the last century. At the same time, three genealogical cycles consisting of about thirty epic tales were recorded from the epic storyteller Muryn Sengirbekov. Unfortunately, during Soviet times there was no opportunity to study these heroic tales. Their publication, dissemination, and scientific study were prohibited. Nevertheless, individual researchers have written and published studies in periodicals on the epic legacy of the Nogai era. The Nogai epic began to be published only after the country gained sovereignty. It has been included in various folklore and ethnographic collections dedicated to the Kazakh epic. Despite recent research by individual researchers, the Nogai epic has not been studied from the perspective of ethnic history.

Keywords: nogai, epic, ethnos, anthroponym, genealogy.

Кіріспе

Қазақ эпосында ноғайлы дәуірімен байланысты жырлар жоқ емес. Бірақ ноғайлар кімдер? Олардың қазақ тарихына, жалпы халқымыздың эпикалық дәстүріне қатысы неде? –

деген сауалдардың жауабы анықталды деп айту қиын. Қазақ халқының эпостық мұрасы қаншалықты бай әрі сан-салалы болса, оны зерттейтін фольклортану ғылымы да соншалықты мазмұнды әрі күрделі. Кеңес заманында жүргізілген ғылыми ізденістерде олар стадиялық қатарына сай көне, қаһармандық, тарихи, романдық болып негізгі төрт түрге жіктелгені бар. Бірақ ноғайлы жырлары осы эпос жанрларының біріне де жатқызылмады. В.М. Жирмунский, Ә. Қоңыратбаев сияқты зерттеушілер ноғайлы жырларын сөз етсе де, олар қазақ топырағындағы фольклортану ғылымының назарынан тыс қалып отырды. Зерттеушілер эпостық жырлардың көркемдік ерекшеліктерін басымдау саралап, фольклор шығармаларының жанрлық ерекшеліктеріне ерекше мән берді. Сөйтіп, әдіснамалық тұрғыдан В.Я. Пропптың «жырдың белгілі бір тарихи кезеңге қатысын анықтауда оның идеясы басты рөл атқарады» [1, 24-б.] деген ұстанымы басшылыққа алынды.

Өз кезеңі үшін бұл қағиданың маңызы болды. Алайда XX ғасырдың орта шенінде кеңестік идеология түрлі халықтардың эпостық жырларында сақталған тарихи-этникалық мәліметтерден сескеніп, фольклортану ғылымына шектеу қоюға кірісті. Бір ғана қазақ эпосы емес, КСРО құрамына енген көптеген халықтардың фольклорына таптық тұрғыдан қараудың қажеттілігін айтып, эпостану ғылымын поэтикалық бағытқа итермеледі. Осы себепті эпостық жырлардың көркемдік жүйесін зерттеуге бет бұрған ғалымдар эпостық мұраларымыздың ұлт тарихына қатысын өз дәрежесінде сөз ете алмады. Арғы жердегі тарихи мектеп тәжірибесінен тартынып, оны бүгінгі заман талабына жауап бере алмайтын әдіснама санады. Дегенмен эпостың көркемдік жүйесі мен типологиялық ерекшеліктерін зерттеушілер ғылыми танымның жаңа белесіне көтеріле қоймады. В.Я. Пропп, Б.Н. Путилов бастаған ғалымдар шоғыры эпосты ел қиялынан туған көркем шығарма дәрежесінде қабылдады.

Жұмыстың нысаны ретінде ел арасына кең тараған қаһармандық эпос үлгілерін атауға болады. Бірақ классикалық эпос үлгілерін зерттеумен қазақ халқының эпикалық мұрасы түгелденбейді. Себебі оның ел арасында көп насихаттала қоймаған нұсқалары да аз емес. Бүгінде олар жиналып, жарияланып, зерттеліп келеді. Бірақ бұл бағыттағы ізденістер көп тереңдей қойған жоқ. XX ғасырдың орта шенінде Мұрын Сеңгірбековтен жазылып алынған ноғайлы жырларының Алтынорда дәуіріне қатысын аға буын ғалымдарымыз аздап сөз еткен болса да, кейінгі буын өкілдері бұл мәселені одан әрі тереңдете қоймады. Оған XX ғасырдағы кеңестік фольклортану ғылымының бір ғана поэтикалық бағытты дамытып, тарихи мектеп тәжірибесінен бас тартуы, 1944 жылғы «Едіге» жырына байланысты партия қаулысының [2] тигізген ықпалы аса елеулі болды. Міне, осы тұста мақаланың негізгі мәселесі де бой көрсетеді.

Эпостық жырларды зерттеудің түрлі қиыншылықтары болғанын айтуымыз керек. Бұл ретте елімізде 1948–1953 жылдары белең алған саяси оқиғаларды атап өту қажет болады. Бұл жылдары кеңес одағына кіретін халықтардың эпостық мұралары зиянды деп танылып, ғылыми-мәдени оралымнан шығарылып тасталды. Бұл жағдай В.Я. Пропптың «Русский героический эпос» атты еңбегі жарық көргенше жалғасып, эпостық жырларды насихаттау ісі тоқтап қалды. Осы тығырықтан шығудың жолын қарастырған В.Я. Пропп «былиналар тарихтың жеке оқиғалары емес, халықтың ғасырлар бойғы арман-аңсарын білдіреді» [1, 24-б.] деген тезис ұсынып, эпостық мұраларымыз санатқа қайта қосылғаны бар. Сол кезден бастап эпостық жырлар мәдени оралымға қайта енді. Бірақ олардағы түрлі тарихи мәліметтерді зерделеуге тиым салынып, көркем туынды қатарында талданды. Қобыланды – батыр, Құртқа – сұлу жар, Тайбурыл – жүйрік ат деп келетін образ талдамасы сол кезден бастау алады.

В.Я. Пропп еңбектерінде бой көрсеткен осындай әдіснамалық ұстанымдарды басшылыққа алған қазақ фольклортанушылары да тарихи мектеп концепцияларын ғылыми негізде терістемей, одақ көлеміндегі поэтикалық ағымға қосылып кете барды. Эпостың тарихилығын зерттеуді ескірген методология санап, оның партия тарапынан сыналғанын

алға тартты. Осының салдарынан эпостық жырларымыз типологиялық теория аясында сөз болып, ұлттық сипат, ұлттық болмыс, ұлттық тарих элементтерінен тыс зерделенді. Бұл бағытты Б.Н. Путилов одан әрі тереңдете түсіп, орыс, алтай және қазақ халықтарының батырлық жырларын салыстырмалы-типологиялық негізде зерделеп, олардың белгілі бір көркемдік клише бойынша жасалғанын дәлелдеп бақты. Осылайша, көптеген халықтардың қаһармандық эпосы олардың қиялынан туындаған көркем шығармаға айналып кете барды. Б.Н. Путилов аталған жырлардың сюжеттік желісін басшылыққа алса да, олардан көрініс беретін түрлі діни наным-сенім көріністерін, салт-дәстүр, әдет-ғұрып, толып жатқан психологиялық, тұрмыстық, тарихи және этникалық мәліметтерді есепке алмаған.

Еліміз егемендік алған соң ел арасына кең тараған батырлық жыр үлгілеріне «классикалық эпос» деген атау қолданып, аға буын ғалымдарымыз жүргізген ғылыми арнаға қайта орала бастадық. Басқаша мүмкін емес еді. Себебі толып жатқан танымдық мәліметтерге толы жырлардың белгілі бір этникалық ортада жасалғаны, оның өзі ұлт тарихының көмескі беттерін құрайтындығы күн санап айқындалып берді. XX ғасырдың 90-жылдары эпостағы шындық көріністері [3] мен фольклордың тарихилығы [4] туралы ұжымдық монографиялар осы мәселелерге арналған еді.

Зерттеу әдістері мен материалдар

XX ғасырдың 40-жылдарына дейін кеңестік фольклортану ғылымында тарихи мектеп тәжірибесі көрініс беріп отырды. Осы негізде буряттар «Гэсэр», қалмақтар «Жаңғар», қырғыздар «Манас», түрікмендер «Деде Горгуд», тәжіктер «Көрұғлы», қазақтар «Қобыланды», «Алпамыс» сияқты жырларын біршама зерттеді. Алайда С.А. Козиннің «Сокровенное сказание» [5] атты еңбегі сынға алынған кезден бастап, тарихи танымға шек қойыла бастады. Тарихи мектеп тәжірибесі сыналса да, оның танымдық таяныштары ғылыми негізде терістелген емес. Оның концепциялары қолданыстан саяси негізде ығыстырылып шығарылды.

Өткен ғасырдың 40-жылдары көптеген кеңес ғалымдарына «пантүркішіл», «панисламшыл» деген айдар тағылып, қудаланып жатты. 50-жылдары кейбір ғалымдар ұзақ жылдарға бас бостандығынан айрылып, абақтыға қамалған болса, 60-жылдары бұл жағдай түзелген еді. Бұл кезеңде фольклортану ғылымында жаңа әдіснамалық ізденістер туып, оның аяғы Пропп – Рыбаков тартысына әкелгені бар. Фольклортанудағы тарихи таным тәжірибесінен бас тартқан Пропп көркемдік-поэтикалық әдіснаманың арқауын тартып, эпостық жырларды көркем шығармаға теңеді. Конференция барысында Рыбаков бастаған тарихи таным өкілдері бұл бағытпен келіспей, қаһармандық эпос үлгілерін ел, тайпа, ұлыс тарихынан тыс зерттеудің айтарлықтай нәтиже бермейтінін айтып бақты. Мәселе ушығып кететін болған соң, кезінде конференция материалдарын жарияламай, құпия ұстады. Араға ширек ғасырдай уақыт салып, бұл әдіснамалық мәселенің маңызы көмескілене бастағанда жарық көрген конференция материалдары ескерусіз қалды [6]. Өйткені 80-жылдары қазақ фольклортану ғылымы текстологиялық, типологиялық, басқа да зерттеу тәсілдерін игеріп жатқан-ды. Бұл кезеңде эпостану ғылымы жаңа әдіснамалық мәселелермен айналысып жатқандықтан, конференция материалдарына мән бергендер көп болмады.

Эпосты бір ғана көркем шығарма, поэтикалық туынды санаған ғалымдар XX ғасырдың 80-жылдарына дейін жауырды жаба тоқып, қазақ эпосының аз зерттелген арнасы – ноғайлы жырларын ғылыми оралымға қосуға бара қоймады. Оның өзіндік себептері болды. Біріншіден, эпостың көркемдік-композициялық, образдық жүйесін талдаған зерттеушілер ноғайлы жырларының тарихилығына тереңдей алмады. Оған фольклор мамандарының этникалық тарихты жете игермегендігі себеп болды. Соның салдарынан аға буын ғалымдарымыздың ізденістерін кейінгі буын өкілдері жалғастырып әкете қоймады.

Екіншіден, «Едіге» жырына байланысты партия қаулысының ызғарынан сескенген ғалымдар ноғайлы жырларына қатысты ізденістерге өте сақтықпен қарады. Қазақ КСР Ғылым академиясының Әдебиет және өнер институты да бұл тақырыпты зерттеу ісіне бет бұра қоймады. Әйтсе де сол бір қиын кезеңнің өзінде бұл тақырыпқа қалам тартқан ғалымдар болды. Олар сол үшін қудалау да көрді.

Еліміз егемендік алғаннан соң Мұрын жыраудан жазылып алынған жырлар циклы туралы зерттеу жазылып, олардың мәтіні жарияланды. Солардың қатарында С. Симбаеваның «Ноғайлы дәуіріндегі жырлардың тілдік ерекшеліктері» [7], А. Әзімханның «Ноғайлы дәуіріндегі жырлардың зерттелуі» [8], С. Сәкеновтің «Қазақ тарихи жырларының сюжеттері: тарихилығы мен типологиясы» [9] атты зерттеулерін айтуға болар еді. Ноғайлы жырларының мәтіні «Бабалар сөзі» басылымының 50-51-томдарында да жарық көрді. Бірақ авторлар негізінен типологиялық мәселелерді төңіректеп, ондағы этникалық мәліметтерге тереңдей қоймады. Осы себепті генеалогиялық сипаттағы ноғайлы жырларының қазақ-ноғай тарихына қатысы, қай дәуірдің оқиғаларын қамтитыны, жырдан көрініс тапқан түрлі ру-тайпалардың қазақ этносының қалыптасу кезеңдерімен байланысы әлі күнге арнайы талданған емес.

Бұдан ноғайлы жырларын игеруде қолданылған әдіснамалық арналар қатарында тарихи мектеп, поэтикалық бағыт, типологиялық зерттеу тәсілдері қолданылып, бірақ олардың ұлт тарихына сәуле түсіретін этникалық сатыға көтеріле қоймағанын аңғарамыз. Тайпа мен эпос құрдас десек, оларды бір-бірінен даралаудың айтарлықтай нәтижеге әкелмейтіні белгілі.

Талдау мен нәтижелер

Қазақ фольклортану ғылымында ноғайлы дәуірінің оқиғаларын қамтитын жырлардың саны айтарлықтай қомақты. Халық поэзиясында «ноғайлы жұрты», «ноғайлы жыры» деген ұғымдар болса да, олар терең зерттелмеді. Егемендік алған кезге дейінгі «Қазақ ССР тарихы» басылымдарында ноғайлы елі туралы деректер болған емес.

Ноғай елінің тарихы мен фольклоры туралы еңбектер кеңес өкіметі тарқаған соң барып бой көрсете бастады. Бұл реттен В.В. Трепавлов [10] пен А.М. Сикалиевтің [11] іргелі еңбектерін атауға болады. Осы зерттеулерден Ноғай ұлысының XV-XVI ғасырларда өмір сүріп, Қазақстанның батысы мен орталық аймақтарын қамтығанын көреміз [10, 3-б.]. Алтынорда ыдырағаннан кейінгі бұл кезеңнен жеткен тарихи дереккөздер бізде 90-жылдары ғана зерттеле бастады.

Ресей ғылымында ноғай тақырыбы ертеден сөз болып отырған. Бұл ретте М.М. Щербаков, А.А. Новосельский, Н.А. Баскаков, В.М. Жирмунский, т.б. ізденістерін атауға болады. Бірақ олардың барлығы бірдей өміршең болды деп айту қиын. Мысалы, «Қырымның қырық батыры» циклындағы тарихи дереккөздерді арнайы зерделеген В.М. Жирмунский ноғай фольклорындағы батырлар олардың тарихи прототиптеріне сай келе бермейді деген сауалдың төңірегімен шектелген [12].

Қазақ фольклорында «ноғайлы» атауы бар да, «қазақ» деген этноним жоқ. Қазақ эпосының ел арасына кең тараған классикалық үлгілерінен де «қазақ» деген ел атауын кездестіру қиын. Қобыланды да, Алпамыс та белгілі бір этникалық ортадан шыққан, бірі - қыпшақ, екіншісі - қоңырат тайпасын сыртқы жаулардан қорғаған батырлар. Егер классикалық эпос үлгілері тайпалық эпос дәрежесінде танылатын болса, осы кезге дейін аз зерттелген ноғайлы жырлары бізге несімен қымбат? Әлі де болса терең зерттеле қоймаған жырлардың қазақ этногенезі мен этникалық тарихына қатысы неде? Қазақ фольклорындағы ноғайлы жырларына ноғай ғалымдарының көзқарасы қандай? Мұрын жырау жеткізген генеалогиялық циклдар ноғай фольклорында қаншалықты сақталған?

Мұның бәрі еліміз егемендік алып отырған кезеңдегі фольклортану ғылымына тән сауалдар. Осы реттен келгенде «Қырымның қырық батыры» циклын танымдық тұрғыдан игерудің маңызы орасан зор. Олардың қазақ фольклорында сақталуы да назар аударатын

құбылыс. Себебі ноғай фольклортанушылары бұл жырларды атаса да, олардың болмысына тереңдей бермейді.

Қазақ фольклортану ғылымында ноғайлы эпосы туралы алғаш пікір айтқан ғалымның Шоқан Уәлиханов болғаны белгілі. Ол қазақ эпосы ретінде ноғайлы жырларын атайды. Одан бергі жерде қазақ хандығы ұзақ мерзім ноғай ұлысының ықпалында болды деген пікірлер де айтылды. Қазақ пен ноғайлардың ортақ бір этникалық ортада өмір сүргені анық. XV–XVIII ғасырлар жағдайында бүтін бір ел атауының жеке эпонимнен туындағанын да көруге болады. Мысалы, ноғай этнонимі – Ноғай, өзбек этнонимі – Өзбек хан есімдерімен байланысты туғаны белгілі. Ноғайлардың ел билеушілері би, нұрадын, кековат, тайбұға аталса, олардың қайсыбірі қазақ эпосынан да көрініс береді.

1942 жылы Мұрын жыраудан «Қырымның қырық батыры» циклы жазылып алынды. Бұл қазақ фольклорында сақталған ноғайлы жырларының ең қомақты әрі көлемді үлгісі болатын. Ұлы Отан соғысы жылдары Ташкенде болған В.М. Жирмунский кейін қазақ фольклорында сақталған «Қырымның қырық батыры» туралы арнайы зерттеу жүргізді [12].

Біздің пайымдауымызша, «Қырымның қырық батыры» атты эпостық жырлар циклы қазақ фольклорында ғана сақталған секілді. Кейінгі жылдар болмаса, кеңес заманында ноғай фольклорында мұндай жырлардың басылымы болған емес. Ноғай эпосы туралы еңбек жазған авторлар «Қырымның қырық батырын» циклдануға түскен көлемді генеалогиялық туынды емес, жеке жыр қатарында атайды. Ноғайдың батырлық жырлары туралы арнайы еңбек жазған А.М. Сикалиев та «Қырымның қырық батыры» жырының сюжетіне, қамтыған оқиғаларына терең үңілмеген. Ол да «Қырымның қырық батырын» көптеген жеке жырлардың бірі ретінде санамалап өткен [11]. Осы себепті біз «Қырымның қырық батыры» қазақ фольклорында ғана сақталған дейміз. Ондағы толып жатқан ономастикалық атаулардың болмысына тереңдер болсақ, тарихымыздың көмескі беттеріне сәуле түсері анық.

Ноғайлы жырларына қазақ ғалымдары алғаш болып назар аударған. Бұл ретте Ә. Қоңыратбаев мақалаларын атауға болады. Сонау 40-жылдары жариялаған мақаласында зерттеуші Мұрын жыраудан жазылып алынған ноғайлы жырларының танымдық сипаттарын сөз еткен болса, 80-жылдардың ортасында бұл тақырыпқа қайта оралып, «Ноғайлы жұрты кімдер?» [13], «Ноғайлы жыры туралы» [14] деген мақалалар жариялаған. Онда ноғайлы елі дегеніміз кімдер? – деген сауалға жауап іздеп, оларды ақ ноғай, сары ноғай, қара ноғай деп тарқата түскен. Ноғайлы жырларының қамтыған оқиғалары мен туған заманы туралы толғамды пікірлер сабақтаған.

Бірақ қазақ эпостанушылары бұл тақырыпқа қызыға қоймады. Араға он жылдай уақыт өткен соң жарық көрген фольклордың тарихилығына арналған монографияларда бұл тақырып жабулы күйінде қалған. Себебі біреу – ноғайлы жырларын зерттейтін маман тапшылығы. Ә. Қоңыратбаевтың ноғайлы жыры туралы соңғы мақаласына берілген редакциялық түсініктен «мақаладан саяси дау туындап жатса өз басымызды арашалап қалайық» деген пиғылды байқау қиын емес [14]. Осы себепті кешегі 90-жылдарға дейін бұл тақырыпқа қалам тартқан зерттеушілер көп бола қойған жоқ.

Одан бергі жерде қазақ фольклорындағы ноғайлы жырларына арналған бірнеше жұмыстар жазылды. Ол зерттеулердің арасында ащысы да, тұщысы да кездесіп отырады. Тақырыпты терең игермей, шала-шарпы жазылған жұмыстар да жоқ емес. Соның бірі жоғарыда аталған А.Т. Әзімханның «Ноғайлы дәуірі әдебиетіндегі этнологиялық сана және эпикалық дәстүр» атты магистрлік диссертациясы [8].

Зерттеудің ғылыми деңгейі оның тарауларына көз жүгіртіп өткенде-ақ байқалып қалады. Айталық, «Ноғайлы дәуірі әдебиетіндегі этнологиялық сана және эпикалық дәстүр» деп аталған алғашқы тараудың атауы шұбалаңқы шыққан. Автор бір тараудың атауында үш түрлі мәселені қамтыған. Олар: ноғайлы әдебиеті, этнологиялық сана көріністері және

эпикалық дәстүр. Дұрысында мұның әрқайсысы жеке-жеке ғылыми мәселелер. Автор ноғайлы дәуірінің жырларын нысана тұтса да, ноғайлы дәуірінің әдебиетіне қарай ойысады. Ал фольклор мен әдебиеттің бір еместігі бүгінде анықталған мәселе. Олардың бірі ауызекі, екіншісі жазба дәстүрге негізделеді. Автор қолданған «этнологиялық сана» терминінің де сөз ететін тұстары баршылық. Мұндағы «логия» - бір саланы зерттейтін ілім. «Филология», «биология», «геология» дегеннің бәрі осы мағынада жұмсалады. Олай болса автор айтып отырған «этнологиялық сана» дегеніміз не?

Этнология – этнос тарихын зерттейтін ғылым болса, оны қалайша эмпиристік сипаттағы санаға қосақтаймыз? Дұрысы этникалық сана болуға тиіс. Тарау атауындағы «эпикалық дәстүр» жырлардың өмір сүру ортасына қатысты. Бұл тұста ноғайлы жырларының пайда болған кезеңінен бастап бізге жету ерекшеліктері қарастырылу керек. Дәстүрдің дамуы барысында үзілістер болды ма, жоқ па? Оның шеңберінде жеткен танымдық мәліметтердің өмір шындығына қатысы қандай? – деген мәселелер сөз болуға тиіс еді. Бірақ алғашқы тарауда олар қарастырылмаған. Автордың ноғай елін моңғолдардан таратуы қосымша дәлелдерді қажет ететін пайым.

Зерттеудің «Ноғайлы дәуіріндегі батырлық, қаһармандық жырлар» деп аталған екінші тарауының атауы да дүдәмал. Мұндағы «батырлық» пен «қаһармандық» синоним ұғымдар. Олар фольклортану ғылымында жеке-жеке қолданылып жүр. Бүгінде көне, қаһармандық, романдық, тарихи эпос ұғымдары орныққан болса, ноғайлы жырлары тұсында солардың бірін ғана қолдану жеткілікті болар еді.

Одан әрі автор ноғайлы жырларының поэтикалық ерекшеліктеріне тоқталған. Фольклортану ғылымында түрлі әдіснамалық арналардың болғаны белгілі. Оларды тарихи мектеп, поэтикалық таным, типологиялық тәсіл деп жіктеп, әрқайсысының ерекшеліктерін, бір-бірінен даралығын сөз етіп жатамыз. Танымдық мүмкіндіктерін де саралап келдік. Ноғайлы жырларының тарихилығын зерттеуге арналған еңбектің көлемінде оның поэтикалық ерекшеліктерін қарастырудың қандай қажеттілігі бар? Өзі шағын жұмыста әр проблеманың басын бір шалып өтумен мақсатқа жету қиын.

Зерттеудің үшінші тарауы «Ноғайлы дәуіріндегі жырлардың зерттелуі» деп аталыпты. Басқаша айтқанда, бұл тақырыптың зерттелу деңгейін сараптау. Мұндай мәселе, әдетте, зерттеудің алғашқы тарауында қарастырылады. Зерттеудің мазмұнын былай қойғанда, оның жоспары мен тарауларының өзінен де осы секілді кемшіліктер байқалып отырады.

С. Сәкеновтің «Қырымның қырық батыры» циклына арналған зерттеуі, жоғарыда айтып өткеніміздей, тарихи-типологиялық мәселелерді қарастырады. Автор жырлардың тарихи арқауын сөз етсе де, ондағы этникалық мәліметтерді сараптауды мақсат тұтпаған. Дегенмен ноғайлы циклын тұтас зерттеуге арналған еңбектердің бірі ретінде танылады.

Ноғайлы тақырыбына қалам тартқан Серікбол Қондыбай болса хандық дәуір әдебиетінің өкілдері – Асан Қайғы, Доспамбет жыраулардың тегін ноғай санайды. Қарақалпақ, көшпелі өзбек, қырғыз, түрікмен, тіпті башқұрттардың да ноғайлы мәдениетінен нәр алғанын жазады [15, 43-б.]. Осы негізде зерттеуші ноғайлы заманын төрт кезеңге жіктеген: біріншісі – 1340–1390 жж., екіншісі – 1560–1600 жж., үшіншісі – XVI–XVII, төртіншісі – XVII–XIX ғасырлар, яғни қайта қорыту кезеңі [15, 44–45-бб.].

Ноғайлы ұлысының қалыптасқан аймағын Маңғыстау мен Үстіртке әкеліп тіреген бұл пікірлердің анықтай түсетін тұстары баршылық.

Эпос – көпсалалы құбылыс. Соның бір тармағы – жырдағы этнографиялық мәліметтер. XX ғасырдың екінші жартысынан бастап оның көркемдік жүйесін зерттеп келген болсақ, ендігі жерде ұлт тарихына қатысын зерделейтін кезең де туып отыр. Оның бір жағы қазақ-ноғай халықтарының тарихына да жарық сәуле түсіретін болса, оның кейбір әдіснамалық мәселелерін бұрын аздап та болса сөз еткен едік [16].

Ноғайлы жырларының «Аңшыбай батыр және оның ұрпақтары» деп аталатын алғашқы циклдық топтамасы 8 жырды қамтиды. Олар: «Аңшыбай батыр», «Парпария батыр», «Құттықия батыр», «Ер Едіге», «Нұрадын батыр», «Мұса хан», «Орақ, Мамай», «Қарасай, Қазі» жырлары.

Осыншама тарихи тұлғаларды қамтыған жырда сақталған этникалық мәліметтер көп емес. Мұрын жырау тарих емес, аңыз қуады деген пікірді Ә. Қоңыратбаев ХХ ғасырдың алғашқы жартысында айтқан болатын. «Аңшыбай батыр» жырымен таныса отырып, осы пікірдің шындығына тағы бір көз жеткізген болдық. Жырдағы:

Руымды сұрасаң,

Дін мұсылман елі еді, -

деген жолдардан исламның әсері байқалса, батырдың шыққан тегіне келгенде жыр:

Тұқымымды сұрасаң,

Тоқсан баулы ноғайдың

Қырық таңбалы Қырымы,

Қырымның байтақ елі еді.

Менің атым - Аңшыбай,

Іздегенім сұрасаң –

Орақшы қалмақ қаласы, - дейді.

Ел арасына кең тараған классикалық эпос үлгілерінде тайпа атаулары автоэтнонимдік және аллоэтнонимдік арнада көрінеді. Қобыландының соғысатыны – қызылбастар, Алпамыстың шабысатыны – қалмақтар. Ал «Аңшыбай батыр және оның ұрпақтары» деп аталған ноғайлы циклындағы этнонимдік атаулар өте ықшам: қалмақ, ноғай, үндіс. Мұндағы ноғай өз атауы болса, қалмақ – қазақтар қойған атау. Сонда «үндіс» сөзі жырға қалай түскен? Әр түрлі этникалық кезең мен географиялық аймақтарға тән қалмақ, ноғай, үндіс атаулары бір жырдың бойынан көрініс берген. Оны эпикалық дәстүр жемісі деуге де келеді. Жырда аталатын Ағырабад - үндіс елінің ханы, Шамақан мен Сәтемір – қалмақ. «Алпамыс» жырындағы қоңырат тайпасының этникалық жауы Тайша (Тайшық хан) болса, ноғайлы жырларында өзге қалмақтардың есімдері аталады. Демек ноғайлы жырларының қалыптасқан ортасы, қамтыған оқиғалары бөлек.

«Парпария» жырының аңыздық сипаты басым бола тұрып, онда қалмақ этнонимі кездесіп отырады. Жырда «үндістегі Парпария» деген тіркес жиі қайтланады. Парпария Шамақан қалмақпен соғысып, ноғайлы елін азат етуге келеді. Жырдағы Парпария, Құттықия, Ақташы деген антропонимдердің табиғаты бұлдыр. Олар қазақ эпосының классикалық үлгілерінде кездесе бермейді. Ноғай елінің эпикалық жауы қалмақ болса да, жыр одан бұрын болған оқиғаларды баяндайтын сияқты.

Әрине, кеңес заманындағы типологиялық тәсілге салып, жырдағы Парпария, үндіс атауларын эпос айтушылары тарапынан қосылған санап, эпикалық дәстүрдің еншісіне бере салуға да болады. Бірақ онымен мәселе шешіліп, таным тереңдемесе керек. Ноғайлы дәуірінің жырларына «үндіс» атауы қайдан және қалай енді деген мәселені зерттеу алдағы күннің міндеті.

Ноғайлы жырларының арқауында эпикалық фонның жатқаны анық. Тоқтамыс хан, Едіге, Орақ, Мамайлардың барлығы да өмірде болған тарихи тұлғалар. Осы тізімге қазақ фольклорында кездесіп отыратын Мамай, Мұса хан, Алау батыр есімдері де қосылады. Ноғайлы жырларының генеалогиялық сипаты да айқын. Жыр үлгілеріне назар салар болсақ, Парпариядан Құттықия, Едігеден Нұрадын, оның немересі Мұса хан тарайды. Мамай – Аңшыбайдың немересі.

Шаппаз патша, Ағырабад есімдері шығыс дастандары болмаса, қазақтың классикалық эпосында кездесе бермейді. Олардың ноғайлы эпосына түсу себебі анықтауды қажет етеді. Сонда барып ноғайлы жырларының қамтыған оқиғалары айқындала түспек.

«Қарасай-Қази» жырында тың мәліметтер жоқ емес. Зерттеушілер жырдағы ноғайлы елінің шайқасын Қырым хандығына жіберіп, оқиғаны қалмақ емес, Қырым ханы Баһадүргереймен болған қақтығысқа жатқызады. Бұл, әрине, болжам. Оны анықтай түсу қажет. Ноғайлы жырлары хандық дәуір оқиғаларын қамтыса да, ондағы көптеген деректер әлі күнге зерттелмеген. Егер сол мәліметтердің тарихи арқауы анықталар болса, қазақ тарихының жаңа беттері, әсіресе Қырым хандығымен байланысы тереңірек ашыла түспек.

Ноғайлы жырларының жалпы көлемі ауқымды. Оның өзге салаларын арнайы зерттеу үшін көлемді монографиялық еңбек жазу керек болады. Біздің байқағанымыз, Мұрын жырлардың сюжеттік желісін баяндағанда проза мен поэзия элементтерін аралас қолданады. Жырлардың генеалогиялық сипаты үстем, оқиғалары әкеден балаға беріліп отырады. Солай бола тұрып ноғайлы жырларындағы этникалық мәліметтер солғын. Қазақ эпосы секілді бұл жырларда да ноғайлардың эпикалық жауы қалмақ болып отырады. Қазақ эпосындағы ноғайлардың бір атауы – маңғыт. Асан қайғы өзінің тегін осы маңғыт руынан таратады.

Ноғайлы жырлары тұсында мына мәселеге де назар аударған жөн. Бүгінгі кейбір ноғай ғалымдары ноғайлы дәуірінің эпикалық мұрасын өздерінікі санап, қазақтарға ортақтығын мойындағысы жоқ. Бірнеше ғалымдарымен пікірлесіп көрдік, бәрі де осы бағытты ұстанып, қазақ пен ноғай фольклорының ортақтығын жоққа шығарады. Ол аз болса қазақтар біздің жырларымыз бен жырауларымызды иеленіп алған деп, кәні артуға да бейім тұрады. Олар үшін Едіге – ноғай батыры.

Әрине, кеңес заманындағыдай ұлысаралық тыныштықты сақтау мақсатында бұл мәселені айналып өтуге де болар еді. Бірақ «Қырымның қырық батыры», «Едіге», «Қарасай-Қази» сияқты ноғайлы жырларына арналған диссертациялық еңбектер жазылып отырған кезеңде олардың шыққан тегі – генезисі туралы пікір сабақтаудың маңызы зор. Мәселе жазылған еңбектердің ғылыми деңгейінде ғана емес, қамтыған тақырыптардың, қолданылған зерттеу тәсілдерінің прогрестілігінде.

В.В. Трепавлов еңбегіндегі мәліметтерге көз салар болсақ, Алтынорданың ыдырау кезеңінде өмір сүрген Ноғай ордасы XVII ғасыр, яғни жоңғар шапқыншылығына дейін өмір сүруін тоқтатқан екен. Ақ ноғай, қара ноғай, сары ноғай деген бөліністер бізде бұрыннан сөз болып келеді. Ноғай ордасына маңғыт, қоңырат, ноғай, қыпшақ, башқұрт тайпалары еңсе де, В.В. Трепавловтың көрсетуінше, ноғайлардың арғы тегі қыпшақтар. Қазақ халқы секілді ноғайларды да XVII ғасырдың алғашқы жартысында қалмақтар жаулап, жойып жіберуге қараған. Соның әсерінен олар халық ретінде қалыптаса алмаған. Бұл этноним Алтынорда ханы Ноғай есімімен байланысты болса да, Ноғай ұлысын құрған Едіге батыр болатын. Оның есімі қазақ пен ноғайға ортақ.

Алдағы кезде ноғайлы жырларында кездесетін ономастикалық атауларды тереңірек зерттеп, толып жатқан кісі, жер-су, тайпа атауларының табиғатын ашатын болсақ, ноғайлы жырларынан көрініс тапқан тарихи-этникалық оқиғалардың сырына қаныға түсетін боламыз. Ноғайлы жырлары бізге осы сипатымен қымбат. Олардың көркемдік жүйесі мен тұтастану ерекшеліктерін зерттеу өз алдына, қандай тарихи оқиғалар мен этникалық үдерістерді қамтығанын анықтау Алтынорда дәуірінің тарихына елеулі жаңалықтар қосары сөзсіз.

Ноғайлы жырлары – қазақ эпосының аз зерттелген саласы. Оларда көркемдік кестеден бөлек ұлт тарихының өткеніне анықтық енгізетін деректер басым. Бір ғана «Едіге» жырындағы Тоқтамыс ханның Москваны өртеуі кеңестік идеологияны шошытты. Бұл мәліметтер Карамзин жазбаларында болса да, коммунистік партия ноғайлы жырларын зерттеуге тиым салды.

Өткен ғасырдың орта тұсында М. Сеңгірбековтен жазылып алынған ноғайлы жырларын біздің заманымызға эпикалық дәстүр аясында жетті деп айту қиын. Айтушылары өте аз. Бұл циклға енетін жырлардың ұшқындары Н. Кенжеғұлұлынан да жазылып алынғаны белгілі. Бірақ ол да эпикалық дәстүр өкілі – жырау емес, жазып шығарған ақын. Сол себепті

ноғайлы жырларының қандай эпикалық ортада өмір сүріп, қандай жыр мақамдарымен айтылғаны анықталмай келеді. Біздің пайымдауымызша, батыстағы жыр мақамдары болуға тиіс. Оны анықтай түсу қажет.

Эпикалық дәстүр бірер күнде қалыптасатын мәдени-музыкалық құбылыс емес. Ноғайлы эпосында аттары аталатын Едіге, Қарасай, Қазы, Орақ, Мамай сияқты көптеген батырлар, Қырым хандығы туралы деректер бұл жырлардың қай аймақтағы оқиғаларға құрылғанын байқатады. Ендігі жерде сол жырлардың музыкалық мақамын анықтап, оларды қайта жаңғыртудың да кезегі келіп отыр.

Қорытынды

Сонымен ноғайлы жырларының негізгі ерекшеліктері қайсы, маңыздылығы неде? – деген сауалдарды былайша түйіндеуге болар еді.

1. Ноғайлы жырлары генеалогиялық негіздегі тұтастану үдерісіне түскен эпикалық шығармалар. Аңшыбай мен Қарадөң батыр ұрпақтарына арналған жырлар циклы осыны байқатады.

2. Ноғайлы жырларында қазақ тарихы мен фольклорына есімдері белгісіз батырлар кездесіп отырады. Бірқатар тарихи тұлғалардың есімдері аталса да, олардың өмір сүрген дәуірі сараланбай, эпикалық дәстүр аясында берілген.

3. Ноғайлы жырларында кездесетін этнонимдік атаулар саны өте ықшам: ноғай, қалмақ, қызылбас, үндіс. Бірақ жыр оқиғалары этникалық тарих емес, генеалогиялық-сюжеттік дамуға құрылған.

Бүгінде ноғайлы жырларының тарихи-танымдық болмысын зерттеуге жол ашылды. Бірақ бұл бағытта жүйелі ғылыми ізденістер жүргізіліп келеді деп айту қиын. Осы кезге дейін арнайы зерттеулерге арқау болмаған, толып жатқан тың деректерді бойына жинақтаған ноғайлы циклына терең бойлау үшін бір ғана әдеби-фольклорлық ізденістер аздық етеді. Ол үшін этнография, этникалық тарих ғылымдарының әдіснамалық арналарын да игеру қажет болады. Сонда барып ноғайлы жырлары ұлт тарихына қызмет жасайтын болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Пропп В.Я. Русский героический эпос. Вып. 1. – Ленинград: Изд-во Ленинградского университета, 1955.– 551 с.
2. Постановление ЦК ВКП(б) «О состоянии и мерах улучшения массово-политической и идеологической работы в Татарской партийной организации» от 9 августа 1944 г. [Электронный ресурс]. URL: <https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/446209-postanovlenie-tsk-vkp-b-o-sostoyanii-i-merah-uluchsheniya-massovo-politicheskoy-i-ideologicheskoy-raboty-v-tatarskoy-partiynoy-organizatsii-9-avgusta-1944-g> (дата обращения 11.08.2023)
3. Фольклор шындығы. – Алматы: Ғылым, 1990. – 264 б.
4. Қазақ фольклорының тарихилығы. – Алматы: Ғылым, 1993. – 328 б.
5. Козин С.А. Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. – М.-Л.: Издательство Академии наук СССР, 1941. – 622 с.
6. Фольклор. Проблемы историзма. – М.: Наука, 1988. – 296 с.
7. Симбаева С. Ноғайлы дәуіріндегі жырлардың тілдік ерекшеліктері: фил. ғыл. канд. ... дис. – Алматы, 2007. – 137 б.
8. Әзімханов А.Т. Ноғайлы дәуірі әдебиетіндегі этнологиялық сана және эпикалық дәстүр: магистр. дис. – Алматы: ҚазмемҚызПУ, 2019. – 85 б.
9. Сәкенов С. Қазақ тарихи жырларының сюжеттері: тарихилығы мен типологиясы: фил. ғыл. канд. ... дис. – Алматы, 1998. – 152 б.
10. Трепавлов В.В. История ногайской орды. – М.: Квадрига, 2020. – 1040 с.
11. Сикалиев А.М. Ногайский героический эпос. – Черкесск: Карачаево-Черкесский ин-т гуманитарных исследований, 1994. – 326 с.

12. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. – Л.: Наука, 1974. – 725 с.
13. Қоңыратбаев Ә. Ноғайлы жұрты кімдер? // Білім және еңбек. – 1985. – №1. – Б. 4–5.
14. Қоңыратбаев Ә. «Ноғайлы жыры» туралы // Жұлдыз. – 1985. – №9. – Б. 185–188.
15. Қондыбай С. Толық шығармалар жинағы. 8-том. – Алматы: Арыс, 2008. – 416 б.
16. Kongyratbay T., Kongyratbay K. Hermeneutical aspects of Kazakh heroic epic study // Middle East Journal of Scientific Research. – 2013. – №18(9). – P. 1330–1334.

REFERENCES

1. Propp V.Ia. Russkiy geroicheskiy epos. Vyp. 1 [Russian heroic epic. Issue 1.]. – Leningrad: Izd-vo Leningradskogo universiteta, 1955. – 551 s. [in Russian]
2. Postanovlenie SK VKP(b) «O sostoianii i merah uluchshenia massovo-politicheskoi i ideologicheskoi raboty v Tatarskoi partiynoi organizacii» ot 9 avgusta 1944 g. [Resolution of the Central Committee of the All-Union Communist Party of Bolsheviks “On the state and measures to improve the mass-political and ideological work in the Tatar party organization” dated August 9, 1944]. [Electronic resource]. URL: <https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/446209-postanovlenie-tsk-vkp-b-o-sostoyanii-i-merah-uluchsheniya-massovo-politicheskoy-i-ideologicheskoy-raboty-v-tatarskoy-partiynoy-organizatsii-9-avgusta-1944-g> (date of access 08.11.2023) [in Russian]
3. Folklor shyndygy [Folklore reality]. – Almaty: Gylym, 1990. – 264 b. [in Kazakh]
4. Qazaq folklorynyn tarihiylygy [Historicity of Kazakh folklore]. – Almaty: Gylym, 1993. – 328 b. [in Kazakh]
5. Kozin S.A. Sokrovennoe skazanie. Mongolskaia hronika 1240 g. [A secret legend. Mongolian Chronicle of 1240]. – M.-L.: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR, 1941. – 622 s. [in Russian]
6. Folklor. Problemy istorizma [Folklore. Historicism problems]. – M.: Nauka, 1988. – 296 s. [in Russian]
7. Simbaeva S. Nogaily dauirindegi jyrlardyn tildik erekshelikteri: fil. gyl. kand. ... dis. [Linguistic features of poems of the Nogai era: dis.]. – Almaty, 2007. – 137 b. [in Kazakh]
8. Azimhanov A.T. Nogaily dauiri adebietindegi etnologialyq sana jane epikalyq dastur: magistr. dis. [Ethnological consciousness and epic traditions in the literature of the Nogai era: Master's thesis]. – Almaty, 2019. – 85 b. [in Kazakh]
9. Sakenov S. Qazaq tarihi jyrlarynyn siujetteri: tarihiylygy men tipologiasy: fil. gyl. kand. ... dis. [Plots of Kazakh historical songs: historicity and typology: dis.]. – Almaty, 1998. – 152 b. [in Kazakh]
10. Trepavlov V.V. Istoria nogaiskoi ordy [History of the Nogai horde]. – M.: Kvadriga, 2020. – 1040 s. [in Russian]
11. Sikaliev A.M. Nogaiskiy geroicheskiy epos [Nogai heroic epic]. – Cherkessk: Karachaevo-Cherkesskiy in-t gumanitarnyh issledovaniy, 1994. – 326 s. [in Russian]
12. Jirmunskiy V.M. Tiurkskiy geroicheskiy epos [Turkic heroic epic]. – L.: Nauka, 1974. – 725 s. [in Russian]
13. Qonyratbaev A. Nogaily jurty kimder? [Who are the Nogai people?] // Bilim jane enbek. – 1985. – №1. – Б. 4–5. [in Kazakh]
14. Qonyratbaev A. “Nogaily jyry” turaly [About “Nogayly zhyry”] // Juldyz. – 1985. – №9. – Б. 185–188. [in Kazakh]
15. Qondybai S. Tolyq shygarmalar jinagy. 8-tom [Full collection of works. Volume 8]. – Almaty: Arys, 2008. – 416 b. [in Kazakh]
16. Kongyratbay T., Kongyratbay K. Hermeneutical aspects of Kazakh heroic epic study // Middle East Journal of Scientific Research. – 2013. – №18(9). – P. 1330–1334.